

УДК 314.114

SOCIAL AND ECONOMIC ASPECTS OF THE TRANSFORMATION PROCESSES OF THE AGRARIAN SECTOR OF UKRAINE

Yu. Barsuk

Kherson State Agricultural University

Key words:

*Transformation
The rural population
Agricultural sector of the economy
Regulation
Strategy*

Article history:

Received 18.05.2017
Received in revised form
03.06.2017
Accepted 23.06.2017

Corresponding author:

Yu. Barsuk

E-mail:

Uliana_Uliana2017@mail.ru

ABSTRACT

The article studies the current state of social and economic institutions of the agrarian sector of the economy of the region and the country as a whole. The directions for their development have been proposed. According to the results of the study, problems and trends in the development of agricultural production in Ukraine as well as institutional aspects of further transformations of the agrarian sector of the economy were identified. The results of the research can be used to develop and implement a strategy for socio-economic development and targeted programs implemented in the agricultural sector of the Ukrainian economy.

DOI: 10.24263/2225-2924-2017-23-4-7

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ТРАНСФОРМАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ АГРАРНОГО СЕКТОРУ УКРАЇНИ

Ю.В. Барсук

Херсонський державний аграрний університет

У статті досліджено сучасний стан соціально-економічних інститутів аграрного сектору економіки регіону і країни в цілому. Запропоновано та обґрунтовано напрями вдосконалення їх розвитку. За результатами дослідження визначено проблеми й тенденції розвитку аграрного виробництва в Україні, інституційні аспекти подальших перетворень аграрного сектору економіки. Результати дослідження можуть бути використані при розробці та реалізації стратегії соціально-економічного розвитку і цільових програм, що реалізуються в аграрному секторі економіки України.

Ключові слова: *трансформація, інститут, сільське населення, аграрний сектор економіки, регулювання, стратегія.*

Постановка проблеми. Трансформаційний процес викликав глибокі і масштабні інституційні зміни в сільськогосподарському виробництві. Процеси, пов'язані з подальшими трансформаційними перетвореннями вітчизняної системи аграрного виробництва, так чи інакше відбуваються в напрямку розвитку дієвого комплексу соціальних і економічних інститутів, тому дослідження соціальних і економічних аспектів аграрної економіки з позицій трансформалізму є актуальним науковим завданням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми, пов'язані з розвитком інституційних процесів в аграрному секторі економіки на різних історичних етапах, в тому числі в процесі сучасних ринкових реформ, досліджені такими вітчизняними економістами: А.Д. Гудзинський [1], Ю.М. Лопатинського [2], А.А. Мороз [3], Т.А. Осташко [4], М.В. Присяжнюка [5], А.Г. Шпикуляк. Разом з тим реальне соціально-економічне, особливо демографічне становище в селі, обумовлює необхідність подальшої більш поглибленої роботи у сфері цілеспрямованого правового, економічного та організаційно-управлінського регулювання власне інституційних процесів розвитку аграрного сектору економіки.

Метою статті є аналіз трансформаційних процесів в аграрному секторі і обґрунтування їх розвитку як особливого пріоритету аграрної політики.

Викладення основних результатів дослідження. Аграрний сектор історично займає провідне місце в економіці України. Аграрне виробництво розосереджено на територіях, де проживає більше 38,0% населення країни, саме тому воно впливає не тільки на добробут селян, але є визначальним для багатьох інших галузей, перш за все як джерело сировини. Збереження історично сформованого, звичного способу життя людини, забезпечення повної зайнятості, стан соціальної сфери на селі, облаштування самої території беззаперечно визначають стратегію соціально-економічного розвитку суспільства.

Вирішальну роль у розвитку сільського господарства та його окремих галузей відіграє інституційне середовище, що забезпечує захист інтересів різних груп сільського населення через впровадження соціально-економічної й аграрної політики держави. В результаті радикальної трансформації сформувалася і розвивається нова аграрна структура, обумовлена принципами соціально-ринкового господарства. У зв'язку з цим актуалізується проблема пошуку ефективних схем, моделей та інструментів інституційних перетворень в аграрному секторі, обґрунтування механізму та їх адаптації до системної трансформації вітчизняної економіки на етапі посткризового розвитку. Аналіз статистичних даних свідчить, що за останні роки 2012-2016 рр. істотно загострилися демографічні проблеми села (табл. 1).

Таблиця 1. Динаміка чисельності населення в Україні в цілому і в Херсонській області, побудовано на основі [6]

Показники	Роки					2016 р. у % до 2012 р.
	2012	2013	2014	2015	2016	
1	2	3	4	5	6	7
Чисельність населення в Україні, всього, млн осіб	4,563	4,549	4,543	4,293	4,276	93,7

Продовження табл. 1

1	2	3	4	5	6	7
в т.ч. сільське населення, млн осіб	1,425	1,413	1,409	1,326	1,318	92,5
Питома вага сільського населення, %	31,23	31,07	31,02	30,88	30,81	на -0,42
Чисельність населення Херсонської області, всього, млн осіб	1,083	1,075	1,072	1,068	1,062	98,1
в т.ч. сільське населення, млн осіб	0,421	0,418	0,416	0,414	0,412	97,9
Питома вага сільського населення, %	38,85	38,82	38,81	38,80	38,77	на -0,08

Чисельність сільського населення за останні роки в Україні скоротилося на 7,5% і зазначена тенденція зберігається. Зменшення сільського населення відбувається в основному за рахунок скорочення чисельності людей працездатного та пенсійного віку. Аналогічні процеси депопуляції сільського населення спостерігаються і в Херсонській області (на 2,1%). Таким чином, можна констатувати факт господарського спустошення місцевості, яке негативно позначається не тільки на стані аграрного сектору економіки, але й на можливості збереження культурної спадщини країни і її регіонів, самотності, національної ідентичності людей.

Наслідки скорочення чисельності сільського населення і зменшення кількості працездатних проявилися також у зниженні темпів виробництва сільськогосподарської продукції.

Характерними рисами сучасного демографічного стану сільських територій є значна питома вага людей у віці старше працездатного та у віці молодше працездатного.

Така тенденція, очевидно, буде зберігатися ще тривалий час, а це означає, що слід зосередити увагу на якісних аспектах трудового потенціалу. При цьому, за даними Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, тільки 15% випускників сільських шкіл хочуть працювати в сільському господарстві. Після здобуття вищої освіти в аграрних вузах 11% фахівців погоджуються повернутися в село за будь-яких умов, 17% — за умови надання гідного житла і заробітної плати, а 72% взагалі не мають наміру працювати в аграрній сфері [7].

Таблиця 2. Структура грошових доходів в Україні (в середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство) [6]

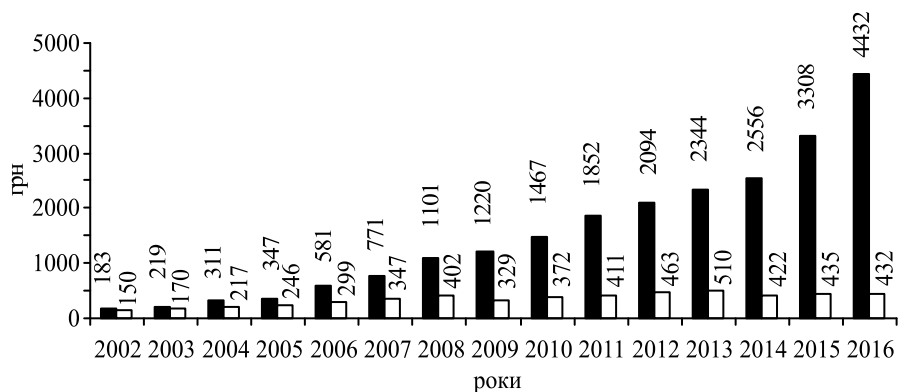
Показники	2010 р.			2014р.			2015р.		
	усі домогосподарства	у тому числі, які проживають		усі домогосподарства	у тому числі, які проживають		усі домогосподарства	у тому числі, які проживають	
		у міських поселеннях	у сільській місцевості		у міських поселеннях	у сільській місцевості		у міських поселеннях	у сільській місцевості
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Усього грошових доходів, грн	3126,4	3358,1	2607,4	4160,7	4345,6	3788,5	4676,0	4851,8	4316,4
Відсотків									
Оплата праці	53,0	58,0	38,9	53,6	59,2	40,5	52,8	58,0	41,0

Продовження табл. 2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Доходи від підприємницької діяльності та самозайнятості	6,8	7,2	5,7	5,7	5,6	5,9	6,1	6,5	5,3
Доходи від продажу сільськогосподарської продукції	3,8	0,5	13,2	3,6	0,4	10,8	3,8	0,5	11,5
Пенсії, стипендії, допомоги та субсидії, надані готівкою	28,8	26,7	34,7	29,5	27,9	33,6	28,3	26,9	31,4
Грошова допомога від родичів, інших осіб та інші грошові доходи	7,6	7,6	7,5	7,6	6,9	9,2	9,0	8,1	10,8

Незважаючи на те, що аграрний сектор став головною ланкою національної економіки і в останні роки його продукція є основною складовою українського експорту в цілому, значного поштовху до соціально-економічному підйому села це не дало (табл. 2). Підвищений рівень капіталізації окремих сегментів аграрного сектору є наслідком надмірної експлуатації природно-ресурсного потенціалу, свідченням чого виступає нарощування посівних площ сільськогосподарських експортних культур, зокрема енергетичної спрямованості.

Інтенсивний розвиток аграрного сектору в Україні призвів до підвищення рівня середньої зарплати в даній сфері бізнесу. Номінальне її значення з 2002 р. збільшилось в 24 рази і досягло 4432 гривень в 2016 році. Водночас реальна купівельна спроможність середньої латки в агросекторі залишається на рівні докризового 2008 р. (рис. 1).

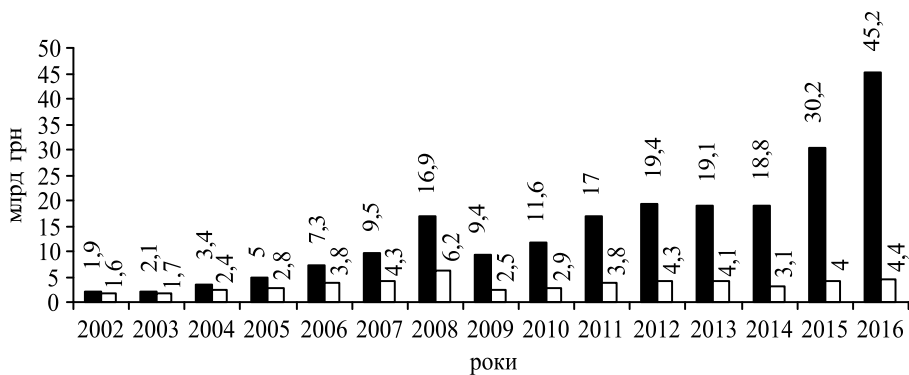

- Середньомісячна номінальна заробітна плата штатних працівників у сільському, лісовому і рибному господарстві, грн
- Реальна середньомісячна номінальна заробітна плата штатних працівників у сільському, лісовому і рибному господарстві, грн

Рис. 1. Середньомісячна номінальна і реальна заробітна плата в Україні [6]

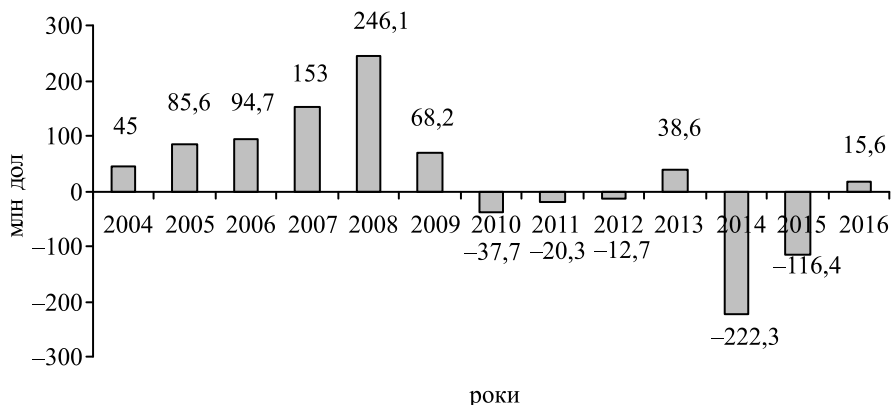
Таким чином, зростання обсягів сільськогосподарського виробництва і капіталізації суб'єктів аграрного підприємництва не завжди супроводжується зростанням добробуту місцевого населення, оскільки роботодавець прагне максимізувати прибуток, а не забезпечити комплексний розвиток сільських територій шляхом диверсифікації структури місцевого господарства.

Капіталовкладення в аграрний сектор також не перевищили показник 2008 р., який виявився найбільш успішним з точки зору залучення як внутрішніх, так і зовнішніх інвесторів (рис. 2 та 3).

■ Капітальні інвестиції в сільське, лісове і рибне господарство, млрд грн
□ Капітальні інвестиції в сільське, лісове і рибне господарство, в цінах 2001 р., млрд грн

Рис. 2. Капітальні інвестиції в сільське, лісове і рибне господарство в 2002—2016 рр. [6]

Рис. 3. Зарубіжні інвестиції в сільське господарство протягом 2004—2016 рр. [6]

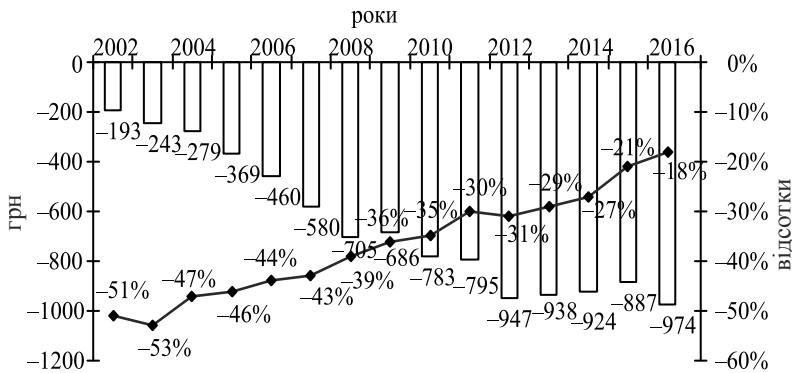
Завдяки створенню сприятливого інвестиційного клімату в 2008 р. вдалося залучити чверть мільярда зарубіжних інвестицій в аграрну сферу, що в нинішніх цінах еквівалентно третині всіх капітальних інвестицій у сільське господарство.

Варто відзначити, що, починаючи з 2010 р., зарубіжні інвестори практично не цікавляться аграрним сектором України. Вони продовжують зазнавати збитків від девальвації національної грошової одиниці, виводячи раніше інвестовані кошти. Періодами рекордних збитків стали 2014—2015 рр., оскільки

ки був фактично знівельований той потенціал, який закладався в 2005—2008 рр. і який ще сьогодні дає змогу отримувати доходи від експорту сільськогосподарської сировини.

Капіталізація аграрного сектору завдяки зарубіжним інвестиціям сьогодні знаходиться на рівні 2007 року. Варто також відзначити високий приплив зарубіжних інвестицій в сільське господарство в 2009 р. на тлі світової фінансової кризи. У той же час показники 2010—2016 рр. так і не змогли перевищити навіть докризовий рівень 2009 року.

Незважаючи на приріст капітальних інвестицій і зростання обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, рівень оплати праці в агробізнесі залишається нижчим, ніж у цілому по економіці. Зокрема, так і не вдалося подолати розрив між середньою заробітною платою в цілому по Україні і відповідним показником в сільському господарстві. У 2016 р. цей розрив становив майже 1000 грн. Зважаючи на падіння ділової активності в інших сферах економіки, відносно відставання зменшується, що відбувається за рахунок більш швидкого зростання оплати праці в агросекторі порівняно з іншими сферами економіки (рис. 6).

— Розрив між середньою зарплатою в сільському господарстві і економіці, грн %

Рис. 4. Розрив між середньою заробітною платою по економіці в цілому і в сільському господарстві протягом 2002—2016 рр. [6]

У ході реформування аграрного сектору виникла категорія сільського населення — безробітні люди, які протягом тривалого періоду не можуть знайти роботу і з року в рік, хоча і повільно, але збільшують свою чисельність. Слід зазначити, що реальний стан безробіття значно гірший, ніж офіційно зареєстровано. За різними оцінками, приховане безробіття сягає 30—50% загальної чисельності зайнятих і зростає з року в рік.

Поглиблення соціально-економічного розшарування селян призводить до необхідності дослідження ще однієї складової — якості життя сільського населення. Проблема якості життя включає умови, результати і характер праці, рівень добробуту сім'ї, інституційні, соціальні та екологічні аспекти існування людей. Однією з особливостей сучасного етапу розвитку концепції управління галузями економіки є антропосоціальний підхід, тобто мова йде про первинності людини як особистості і головної продуктивної сили су-

спільства. Виходячи з цього, і повинна будуватися вся система управління суспільством в трьох його організаційних сферах — політичній, економічній, культурній. Іншими словами, надання пріоритету людському капіталу перед матеріальними і фінансовими ресурсами стає в останні роки найбільш помітною тенденцією управління, тому проблеми управління якістю життя і соціальним розвитком набувають все більшої значущості. Останнім часом сільські території характеризуються наростанням негативних явищ в життєдіяльності населення, що знижують його функціональний потенціал як економічного, так і демографічного ресурсу. Розширення масштабів наркоманії, переміщення вікових інтервалів вживання алкоголю і тютюну на молодші покоління, поширення епідемії надмірної ваги й ожиріння, висока частка захворювань, фізично інертний спосіб життя населення мають вкрай несприятливі демографічні наслідки, що визначають соціально-економічний розвиток більшості регіонів країни.

Для сільського населення актуальність проблеми фізичної інертності проявляється особливо гостро. В сучасних умовах, з одного боку, відзначаються низькі масштаби застосування людьми оздоровчої фізичної активності у своїй життєдіяльності, з іншого — зростає чисельність зайнятих важкою фізичною працею, в тому числі жінок репродуктивного віку, норми застосування якого в сільській місцевості майже не дотримуються. Існуюча ситуація з високою виразністю соціально-патологічних проблем (алкоголізм, наркоманія, дитяча та підліткова злочинність тощо) зазначених диспропорцій призводить до погіршення здоров'я сільського населення, підвищення смертності населення країни, зумовленої способом життя і характером праці, збільшенням непрацездатності селян, викликаний високою захворюваністю неінфекційними хворобами, реаліями стає загроза зниження людського потенціалу майбутніх поколінь. Все це обумовлює негативні демографічні наслідки для соціально-економічного розвитку сільських територій у найближчі десятиліття [2].

Слід зазначити, що в даний час працездатного і репродуктивного віку досягли нечисленні представники, народженні в 90-і роки ХХ століття, тому втрати життя і здоров'я цього покоління, пов'язані з високою захворюваністю і наслідками асоціальної поведінки, для села є дуже важливими і загрожують національній безпеці країни в цілому.

Оптимальне забезпечення сільського населення належними умовами праці і відпочинку, створення сприятливого, комфортного і гармонійного життєвого середовища є надзвичайно важливим фактором вирішення соціальних проблем на селі.

Зараз можна констатувати, що переважна більшість сіл у країні виявилася поза сферою соціального обслуговування. Так, за даними Держкомстату Україна, в 46,6% загальної кількості сіл відсутній обов'язковий для кожного села фельдшерсько-акушерський пункт, 70,8% — не забезпечені дитячими дошкільними закладами, 51,4% — школами, 41,2% сіл — установами клубного типу [6]. Формування ринкової економіки зумовило кореневі зміни як в аграрному виробництві, так і в соціальному блоці. Тому ефективна державна політика повинна бути спрямована на досягнення відповідного життєвого

рівня, який може бути реалізований лише за умови всебічного врахування системної дії комплексу виробничих і соціальних факторів і на цій основі поліпшення рівня життя.

Характерні соціальні проблеми сільських територій Херсонської області:

- сильне старіння і депопуляція населення, вимирання сільської місцевості;
- близькі перспективи дефіциту трудових ресурсів в області (внаслідок старіння населення і вступу в працездатний вік нечисленного покоління 90-х ХХ століття);
- значне зниження очікуваної тривалості життя чоловіків через маргіналізацію;
- низький рівень доходів селян;
- зростання рівня прихованого безробіття;
- підвищення рівня захворюваності селян і прояв соціально патологічних проблем;
- слабкий розвиток соціальної інфраструктури сільських територій.

Усі зазначені факти підтверджують необхідність цілеспрямованого управління інституціональною структурою сільського господарства.

Форсування державною владою інституційних перетворень за запозиченим сценарієм, без аналізу його відповідності національному менталітету, ціннісним орієнтирам, історичній парадигми державного управління здатне вирішити лише окремі проблеми. Це, як правило, досягається великою ціною: погіршенням соціального становища, розвалом економіки і, як результат, втратою дійсно прогресивних реформ.

Ситуація ускладнюється такими тенденціями:

- 1) значна частина кваліфікованого працездатного сільського населення мігрує із сільської місцевості в місто;
- 2) умови побуту, соціальна інфраструктура села, рівень оплати праці не відповідають потребам молодих фахівців, призводять до небажання молоді залишатися працювати на селі;
- 3) на тлі старіння сільського населення погіршуються стан його здоров'я;
- 4) значно знижуються можливості з відтворення трудового потенціалу села;
- 5) в умовах обмеженості сфер зайнятості відбувається деградація сільських жителів [3].

На державному та регіональному рівнях доцільно підтримати розвиток великого сільськогосподарського виробництва, яке забезпечить додаткові робочі місця на селі. У свою чергу розвиток інфраструктури сільських територій сприятиме розвитку контрактних взаємин з дрібними товаровиробниками, забезпечуючи їх стійкість.

Висновки

Впровадження принципів соціальної відповідальності в аграрній сфері виступає фактором подальшого розвитку підприємств і набуває першочергового значення при вирішенні ряду соціальних проблем. Однак, хоча і спостерігаються окремі приклади соціально відповідальної поведінки вітчизняних підприємств, впровадження принципів соціальної відповідальності не є загальноприйнятою практикою. Українські компанії зазвичай не використо-

вують сучасні підходи в цій сфері. В даний час принципи і практичні підходи до соціальної відповідальності підприємств, властиві радянському суспільству, були відкинута з ідеологічних і економічних причин. Виникла ситуація, коли навіть ті конкурентні інтегровані формування холдингового типу, що володіють фінансовими й організаційними ресурсами для вирішення соціальних проблем, не мають чітких орієнтирів розвитку соціальної відповідальності. Багатоаспектний і різнобічний процес інституціоналізації соціальної відповідальності призвів до відсутності єдиної стратегії її розвитку, що ускладнює впровадження концепції соціальної відповідальності на сучасних підприємствах. З огляду на це, доцільним є формування інституту позитивно-соціальної відповідальності, який дасть змогу визначити соціально-економічні основи розвитку соціальної відповідальності підприємств в сучасних умовах. Основними рисами цієї фінансової інституції є: домінування позитивних методів мотивації, самостійний вибір обсягу соціальних зобов'язань, поступовий перехід від моральної відповідальності до юридичної, спрямованість на досягнення ефективних результатів соціальної відповідальності, проактивний характер соціальних заходів. Аналіз проблем соціалізації діяльності підприємств свідчить, що для ефективного функціонування даного інституту в сучасних умовах необхідно впровадити процедуру переходу від моральної до юридичної оформленої відповідальності.

Наступним кроком у визначенні пріоритетних напрямків інституційних змін в аграрному секторі та формуванні відповідної системи їх реалізації має стати розробка Стратегії соціального розвитку села до 2025 р., але за умови подолання відомчої неузгодженості. На сьогодні жодне міністерство не займається розвитком інститутів сільських територій і аграрного сектору економіки в комплексі. Для кардинальної зміни ситуації потрібен державний підхід. Усім органам влади необхідно зрозуміти, що соціальний розвиток сільських територій і підвищення ефективності аграрного сектора — це основа забезпечення не тільки продовольчої, а й національної безпеки, зростання добробуту всього населення країни.

Література

1. Гудзинський О.Д. Сільська зайнятість: стан, перспективи й напрями регулювання / О.Д. Гудзинський // Україна: аспекти праці. — 1999. — С. 11—18.
2. Лопатинський Ю.М. Трансформація аграрного сектора: інституціональні засади / Ю.М. Лопатинський. — Чернівці : Рута, 2006. — 344 с.
3. Мороз О.О. Інституціональна система аграрної економіки України / О.О. Мороз. — Вінниця: УНІВЕРСУМ-Вінниця, 2006. — 438 с.
4. Осташко Т.О. Ринкова трансформація аграрного сектора / Т.О. Осташко. — Київ: Фенікс, 2004. — 280 с.
5. Безуглий М.Д. Сучасний стан реформування аграрно-промислового комплексу України / М.Д. Безуглий, М.В. Присяжнюк. — Київ: Аграрна наука, 2012. — 48 с.
6. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://ukrstat.gov.ua/>.
7. Національна академія наук України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.nas.gov.ua>.